

OSMANLI'DA SOSYOLOJİNİN DEVLET DÜZEYİNDE ÜNİVERSİTEDE KURUMSALLAŞMASI

Ertan EĞRİBEL

Özet: Türkiye'de sosyoloji, 1914 yılında (bir tarihe göre 1912 yılında), devlet düzeyinde bir arayış ve muhalefet unsuru olmaktan çıkmış, akademik bir disiplin ve dünya görüşü olarak kurumsallaşmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda İstanbul Üniversitesi'nde sosyolojinin kurumsallaşması, devletin İttihat ve Terakki tarafından ele geçirilmesi ve yeni bir dünya görüşü yaratma çabası ile birliktedir. Bu çalışmada devlet düzeyinde üniversitede sosyolojinin Osmanlı'da kurumsallaşması üzerine tartışmalar yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sosyoloji, Osmanlı, İstanbul Üniversitesi.

THE INSTITUTIONALIZATION OF SOCIOLOGY IN THE OTTOMAN IN THE UNIVERSITY AT THE STATE LEVEL

Ertan EĞRİBEL

Abstract: Sociology in Turkey, in 1914 (according to a date, in 1912), ceased to be an element of search and opposition at the state level and became institutionalized as an academic discipline and world view. The institutionalization of sociology at Istanbul University in the Ottoman Empire is together with the seizure of the state by the Committee of Union and Progress and an effort to create a new world view. In this study, discussions will be held on the the institutionalization of sociology in the Ottoman in the university at the state level.

Keywords: Sociology, Ottoman, Istanbul University.

OSMANLI'DA SOSYOLOJİNİN DEVLET DÜZEYİNDE ÜNİVERSİTEDE KURUMSALLAŞMASI

Ertan Eğribel

Türk sosyolojisinin kurumsallaşması açısından tek bir başlangıçtan söz etmek yerine birden fazla ve birbirinden farklı girişimlerden söz etmek daha doğrudur. Osmanlı yenileşme siyaseti oturmuş/belirlenmiş değildir. Yenileşme dönemi devlet/toplum görüşü devlet siyasetinin temelini açıklayacak katı/tamamlanmış resmi bir biçim kazanmamıştır. Batı içinde de bir birlik yoktur, farklı çıkarlar ve yaklaşımlar söz konusudur. Bu açıklamalarda farklılıklar olmasına karşın Batı'nın üstünlüğü konusunda bir şüphe yoktur. Tartışma Doğu Karşısında elde edilen üstünlük, egemenlik çerçevesinde Batı içindeki çeşitli güçlerin kendi çıkarlarını gündeme getirmesi biçimindedir. Batı içi taraflardan hiç birinin çıkarlarını reddetmek, dışarda bırakmak mümkün olmadığı için çeşitli görüşler sosyolojinin bilim kimliği içinde yan yana yer almıştır. Sosyolojinin bilim kimliğinin yüceltilmesi bu nedenledir. Osmanlı başlangıçta üniversite örgütlenmesi dışında resmi düzeyde tek bir görüşü mutlaklaştırmadan, birden fazla sosyoloji anlayışının aynı anda gündeme gelmesine izin verecek bir tavır ve konumu benimsemiştir. Osmanlı farklı kesimlerden ve çeşitli toplum güçlerinin temsilcilerinden (ajanlık dışında) değişik devlet/toplum görüşü getirmelerinden rahatsız olmadan, bu görüşlerden yararlanma çabası içindedir. Daha sonraları Osmanlıcılık, Türkçülük ve İslamcılık olarak ifade edilen görüşler Batı ile ilişkilerde farklı çıkarlar ve merkezlerle ilişkili olarak ortaya çıkmıştır.

Türk tarihi son dönemde yeni bir yön kazanmıştır. Batıcılışma eğilimi çeşitli alanlarda kendini göstermiştir. Devletin Batı seçimi toplumunun Doğulu kimliğine karşıt olmasına rağmen bu değişim bir dirençle karşılaşmamıştır. Batıcılışmanın siyaset başta olmak üzere çeşitli alanlarda etkisi söz konusudur. Türk sosyolojisinde Batı etkisi mutlak Batı hayranlığına bağlanamaz. Batı seçiminin devletin sorunlarına bir çözüm getireceği inancıyla sosyologlarımız seçimi tartışmadan Batı'dan aktardıkları "kurtuluş reçeteleri" önerilerinde bulunmuşlardır. İttihat ve Terakki'nin devlete el koymasına kadar

olan dönemde devlet belli bir dünya görüşünü, sosyoloji/tarih anlayışını resmi dünya görüşü haline getirmiş değildir. Bu nedenle sosyoloji tartışmaları ve seçimleri geleneksel veya yeni kurumların dışında ortaya çıkmıştır. Cemiyetler, dergiler düzeyinde canlı, dinamik bir tartışma ve örgütlenme çabası vardır. Osmanlı tek bir görüşü, çıkarı mutlaklaştırmadan, devletin sorunlarının çözümüyle ilişkili, toplumca anlaşılır ve ortaklığa izin verecek görüşlerin oluşturulması çabasına destek vermektedir. Bu yönde devlet çeşitli siyasi güç ve kesimlerinin katkısına ihtiyaç duymakta ve bunlardan imparatorluğun verdiği olanaklar içinde yararlanmaktadır. Devlet tek bir güç ve görüş ile özdeşleşmeden, çeşitli kesimlerin katkısını önemsemektedir. Bu yönde muhalefete de açıktır. Ama bunun devletin açmazına, devlet işlerinin ve görüşünün başıbozuğa dönüşmesine izin vermemiştir. Osmanlı yenileşme döneminin özellikleri nedeniyle devlet/toplum görüşünün birbirinden farklı kaynaklardan gelmesi rastlantı değildir. Bir yandan Ahmet Cevdet Paşa'nın İbn-i Haldun'a ilgisi, diğer yandan farklı kesimlerin Batı sosyolojisi ile ("ilerleme ve düzen") ilişki kurması, bir başka kesimin devlet/imparatorluk siyaseti dışında kendi adına bağımsız çözüm araması Türk sosyolojisi tarihinin ilk kaynaklarını oluşturmaktadır. Sosyolojinin bilim kimliği birbiriyle çatışan farklı görüşlerin yanyana olmasına, birlikte ifade edilmesine izin vermektedir. Devlet daha başlangıçta Batı'da görülenin ötesinde sosyoloji çalışmalarına ilgi duymuştur. Batı'da sosyolojinin devlet/resmi düzeyde kabul edilmesinden önce devlet düzeyinde olmasa bile yönetim düzeyinde belli kişiler ve düzenlemeler aracılığıyla çeşitli görüşlerin varlığını sürdürmesine destek vermiştir. Osmanlı dünya siyaseti örgütlenmesinin devlet-toplum (üretim-yönetim) ayırımına/ikiliğine dayalı olması henüz yenileşme siyasetinin oturmadığı dönemde farklı kaynaklardan yararlanmayı mümkün ve gerekli kılacaktır.

Osmanlı'da Batı sosyolojisinin Tanzimat sonrası Jöntürklerle başlayan serüveni devlet/toplum yanında geleneksel dünya görüşünden bağımsızlaşma çabası açısından önemlidir. Bu girişimler başlangıçta devlet dışı yeni örgütlenmeler ve kurumsallaşmalar olarak (üniversite düzeyinde değil) dergi, dernek, cemaatler biçimindedir.¹ Bu yönde bir çeşitlilik de vardır. Bunun kurumsallaşma biçimi olarak görülmemesi şaşırtıcıdır. Bu ilişkinin belli dost grupları ve meclislerinde devletin işleyişi açısından devlet dışında yeni bir örgütlenmeye dönüşmesi kendi başına önemlidir. Bu açıdan başlangıçta tıp

¹ Batı'da da sosyoloji üniversite dışında gelişmiştir. Daha sonra üniversitede yer almıştır.

öğrencilerinin kurduğu İttihat ve Terakki geleneksel Osmanlı kurumlarının dışında bir “cemiyet” örgütlenmesi olarak ortaya çıkmıştır. Batılı tarzdaki devlet kurumlarının bir parçası, doğrudan uzantısı biçiminde değildir. Devletin çözümünden farklı, devleti aşan bir girişim ve çözüm sahibi bir siyasetin ve gücün ortaya çıkması da değildir. Batı’da sosyoloji devletin çözümünü aşan güçlerin varlığına ve başarısına dayalı olduğu için resmi tarihin ve dünya görüşünün dışına çıkması mümkün olmuştur. Osmanlı’da sosyolojinin ortaya çıkışında veya yeni bir görüş oluşturma çabasında bu türden bir gelişme söz konusu değildir. Yeni girişimlerin öncüsü devlettir, devletin yeni girişimi, Batıcılığa seçimi devlet-dışı yeni örgütlenme ve girişimlere de dayanak olmuştur. Devletin Batılılaşma seçimi hukuk, ticaret, iktisat, yönetim, askeri, eğitim gibi çeşitli alanlarda ortaya çıkan reformlara bütünlük kazandırmıştır. Ancak bu yeniliklerin devlet/toplum ideolojisine dönüşmesi ve bütünlük kazanması söz konusu olmamıştır. Bu yönde Osmanlı devlet dışında ortaya çıkan çeşitli başlangıçlara, kaynaklara ve kurumsallaşmalara engel olmak bir yana teşvik etmiştir. Reformlar ve açılan yeni okullar yeni konu ve sorunlara bağlı yeni bilgilerle donanmış geleneksel kadrolardan ayrılmış yeni bir yönetici-aydın-bürokrat kadro ortaya çıkarmıştır. Osmanlı yeni aydın-bürokratların erken bir dönemde sosyolojiye ilgilerine karşılık dünya görüşü/sosyoloji anlayışları düzeyinde Batı veya Doğu ülkelerinde öncülük ve sözcülük yapamamışlardır. Türk toplum tarihinden yola çıkarak belli bir sosyoloji görüşü geliştirmek yerine giderek Batı içi çekişmeler içinde yaptıkları siyasi seçimi uygun sosyoloji anlayışını aktarmakla sınırlanmışlardır. Türk sosyoloji tarihi yazımı/yazıcılığı bu serüvenin tanıtılmasıyla sınırlanmıştır. Sosyoloji sorunları da bununla ilişkili olarak tanımlanmıştır.

Osmanlı Batı’da ortaya çıkan yeni toplum örgütlenmesi ve dünya görüşü karşısında devlet dışı güçlerin dışardan müdahil olmalarını sınırlandırmak, kendi yenileşme girişimi üzerinde denetim sağlamak için dünya görüşü düzeyinde yeni arayışlara izin vermiştir. Ancak Batıcılığa siyasetin kaynağı dışarda olduğu için bu kaynağın temelini denetlemesi mümkün olmamıştır. Bu nedenle siyaset ve dünya görüşü arasında bütünlük sağlamak bu yönde yeni bir dünya görüşü oluşturmada zorlanmıştır. Başlangıçta yenileşme ve reformlar konusunda devlet siyasetine yöneltilen eleştiriler ve kadrolar arasındaki ayrışma giderek devletin dış siyaset seçimlerine yönelik bir farklılaşma biçimini almıştır. Tanzimat sonrasında eski/geleneksel kadrolar ile Batıcı yeni kadrolar arasındaki ikilik dönüşerek Batıcı kadroların kendi içindeki ayrışmaya ve takımlara dönüşmüştür. Türkiye’de sosyolojinin gelişmesinde Osmanlı aydınların Fransa ağırlıklı bir serüveni vardır. Bu konu üzerinde

bizim de bir değerlendirmemiz bulunmaktadır, bunun üzerinde tekrar durmayacağız. Bu ilişki ve tercümeciliğin/aktarmacılığın Ziya Gökalp ile “telif” çabasına dönüşmesi Türk toplum tarihi ve sorunlarıyla ilişki kurulmasını da gerektirmiştir. Batılılaşma siyasetinin oturmaması, sorunları Batı sosyolojisiyle ilişkinin sadece bir aktarmacılık çabası olmasını mümkün kılmamıştır. Türk toplum tarihinin yeni gelişmeler önünde direnci nedeniyle Türk toplum ve tarihi gerçeğinin açıklanması zorunluluğu duyulmuştur.

Ziya Gökalp’in sosyoloji görüşleri başlangıçta üniversite dışında Diyarbakır, Selanik ve İstanbul ekseninde gerçekleşen siyasi muhalefet ve tartışmalar (yeni siyaset, yeni toplum/kimlik arayışı) içinde biçimlenmiştir. Ziya Gökalp devlete karşı muhalif bir örgütlenmeden gelmektedir. Ancak toplum sorunlarının çözümünde en önemli gücün devlet olduğu ve dünya görüşünün de resmi görüş biçiminde kurumsallaştırılması gereğinin dışına çıkmamıştır. Sorun devletin siyasetinin toplumu kapsayıp kapsamadığıdır. Bu yönde yeni bir siyaset ve dünya görüşü geliştirmek yine devletin temel görevidir.² Sonuçta Ziya Gökalp’in görüşleri de hem Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde (İttihat ve Terakki iktidarında), hem de Osmanlı sonrasında Yeni Türkiye devletinin kuruluşuyla (farklı kadrolar söz konusu olsa da) resmi görüşün en yalın örneği olarak yaygınlaşmıştır. Osmanlı bir imparatorluk örgütlenmesi olarak Doğu-Batı çatışması içinde varlık kazanmıştır. Ancak son dönemde Batı karşında devlet/imparatorluk kendi kendini savunur hale gelmiştir. Ziya Gökalp’in görüşleri bu yönde bir açıklama içinde sınırlanmıştır. Bu daha başlangıçta belirlenmiş bir reçetenin, kalıp görüşün uygulanması biçiminde değildir.³ Ziya Gökalp görüşlerini devletin ve toplumun sorunları içinde geliştirdiği gibi görüşlerinin geçerliliğini de yine olaylar içinde sınamıştır. Çeşitli dönemlerde görüş değiştirmesi ama açıklama çabasından vazgeçmemesi bu nedenledir. Ziya Gökalp masa başında sorunlara açıklama getirmeye çalışan bir sosyolog değildir. Sorunların çözümüyle yakından ilgilenmiş sorumluluk yerlerinde bulunarak görüşlerini geliştirmiştir.

² Günümüzde de bu geçerlidir. Bu durum egemen siyasetin ve resmi dünya görüşünün tartışmaya açık olduğunu söylemeye engel değildir.

³ Ziya Gökalp’in sosyoloji anlayışı ile Durkheim’in görüşleri arasında bağlantı kurulsa bile bu daha önceden belirlenmiş, örnekleri ortaya çıkmış, doğrulanmış kalıp bir görüşün mekanik uygulanması, benzerliği, takibi biçiminde değildir. Bu yaklaşım yerine devletin sorunları ve çözüm arayışına bağlı bir çaba içinde Ziya Gökalp’in sosyoloji görüşlerini ele almak, kurumsallaşmasını tartışmak gerekir.

Ziya Gökalp Diyarbakır'da Ermeni sorununu, Selanik'te Balkan sorununu, İstanbul'da saraya bağlı siyaset ve kadroların birbiriyle çelişmesini ve bütün bunların Batı ile ilişkisini doğrudan kendi yaşamı içinde sınamıştır. İmparatorluğun "sadık milleti" olarak görülen Hristiyan Ermenilerin Müslüman unsurlar ile çatışması, Balkanlarda da Müslüman halkların ya kırılması ya da imparatorluktan koparak hiç olmasa toplum olarak varlıklarını koruma çabası içine girmeleri karşısında devletin dayanağını Türklükte görmüştür. Türkçülük ile birlikte Batılılaşmayı ve İslamlaşmayı birlikte savunması İmparatorluğu koruma/ortaklık çabasının bir ürünüdür. Diğer "kapı halkları"nın bağımsızlaşması karşısında devletin ve Anadolu'nun yaşadığı tarihi ve toplumsal özelliklerle, değerlerle ve yeni koşullarla ilişki kurmaya çalışmıştır. Dönemin muhalif bir görüş geliştirme çabasındaki diğer aydınlardan bu yönüyle ayrılmıştır. Ziya Gökalp'in sosyolojiye (ve Durkheim'a) olan ilgisi bu nedenledir. Bu yönü ile Türkçülüğü savunmasına karşılık Rusya Türklerinin sözcüsü olarak İstanbul'da etkili olmaya çalışan Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu'ndan da ayrılır. Öncesinde Ali Suavi Londra'da, Ahmet Rıza, Prens Sabahattin Paris'te, Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura ("muhacir aydınlar") Çarlık Rusyasından geldikleri İstanbul'da kendi muhalif siyasetlerini ve görüşlerini egemen kılmaya çalışmışlardır. Ziya Gökalp'in sosyoloji görüşleri ise Tanzimat ve Meşrutiyet sonrası oluşan siyasi koşul ve tartışmalar, sorunlarla iç içe gelişmiştir. Osmanlı'da sosyoloji bu gelişmeler tarafından kayıtlanmış ve bu yönüyle kurumsallaştırılmıştır. Sonuçta devletin kendisine Doğu-Batı çatışması içinde siyaset oluşturmaması ve bunun dışında ifade etme çabası nedeniyle kendi gücüne dayanarak tutunmak zorunda kalmıştır. Türkiye'de sosyolojinin 100. yılı özel sayılarını bu yönde Türkiye'de sosyolojinin üniversite düzeyinde kurumsallaşmasının 100 yılı olarak tashih etmek gerekir. Aksi takdirde Türkiye'de sosyolojinin (Batı ülkeleriyle hemen hemen aynı dönemde, erken bir dönemde ilgi gösterilmesi) gündeme gelişi, üniversite dışında kurumsallaşması, kendi içinde farklılaşması konusunda da yanlış değerlendirmelere neden olacaktır. Ziya Gökalp'in görüşlerinin egemen olması ve giderek bir dönem tartışılmayan tek sosyoloji olması ve sonrasında sosyolojinin biçimlenmesi dünyanın ve Türkiye'nin yaşadığı serüven ile ilgilidir.⁴

⁴ Bu konuda özgün bir çalışmayı belirtmek gerekir. Ufuk Özcan, "Türkiye'de Sosyoloji: Başlıca Akımlar, Dönemler ve Figürler", *Türk Sosyologları ve Eserleri-II: Genel Eğilimler ve Kurumsallaşma*, (Ed. E. Eğribel, U. Özcan) Sosyoloji Yıllığı 20, Kitabevi Yayınevi, İstanbul.

Sosyolojinin Osmanlı'da İstanbul Üniversitesinde kurumsallaşması İttihat ve Terakki'nin devlete el koyması ve yeni bir dünya görüşü oluşturma çabasıyla birliktedir. Bu el koyma belli bir kişinin belli göreve gelmesi veya siyasi bir takımın/kadronun kendi adına iktidara gelmesinin ötesinde siyaset değişikliği biçimindedir. Bu nedenle iktidara gelmenin sorumluluğu ile (kendilerine muhalefet etmeleri söz konusu olmayacağına göre) artık ortak bir siyaset ve görüş oluşturmak önemli olmuştur. İttihat ve Terakki'nin siyasi iktidara ele geçirmesi Osmanlı tarihinde görülen ana çizgi içinde alışılmadık, çizgi-dışı bir durumdur. İttihat ve Terakki başlangıçta bir cemiyet olarak kalmak istemişler hatta iktidarı almaktan çekinmişlerdir. Ancak sonuçta varlıklarını cemiyet olarak sürdürmeleri mümkün olmadığında siyasi bir partiye dönüşmüşlerdir. İktidara geçişleri siyasi bir parti olsa da bu kendi istekleri dışında 31 Mart ve Mahmut Şevket Paşa'ya yapılan suikast sonrasında. Bir yerde olayların zırlamasıyla iktidara el koymuşlardır. Osmanlı'da ilk kez bir siyasi parti kendi kimliği ile egemen olmuştur. Bu nedenle değişikliği sadece bir kadro değişikliği olarak değerlendirmek mümkün değildir. İktidar değişikliğine rağmen eski kadrolar İttihat ve Terakki'nin siyasetinde görev üstlenmeyi sürdürmüşlerdir. İttihat ve Terakki ile ortaya çıkan çizgi-dışı gelişme iktidar değişikliğinin aynı zamanda Osmanlı siyasetinde bir siyaset değişikliğine yol açmasıdır. Siyasi bir topluluk olarak devlete el koyma olayı Osmanlı'da ilk defa gerçekleşmektedir. İttihat ve Terakki kendi siyasetine bir temel hazırlama zorunluluğu içinde kalmıştır. Bu yeni siyaset değişikliği yeni bir açıklama ve dünya görüşü ile temellendirilmesi zorunluluğu duyulmuştur. Osmanlı geleneğinde bunun temeli olmadığı için Ziya Gökalp yeni dünya görüşünü oluşturma görevini üstlenmiştir. Ziya Gökalp'in Türk düşünce tarihi içinde önemi ve başarısı toplumlar arası ilişkiler içinde biçimlenen yeni bir ideoloji, yeni bir düşünce geleneği kazandırmasıdır. Bu görüş resmi dünya görüşü olarak yeni siyaset değişikliğini açıklamada geçerlilik kazanmıştır. Ziya Gökalp'in başarısı veya başarısızlığı İttihat ve Terakki siyaseti ve dünya görüşünü temellendirme girişiminden kaynaklanmıştır. Aynı sürecin bir devamı olan yeni Türkiye devletinin kuruluşu sonrasında da yeni siyaseti ve dünya görüşünü temellendirmek görevini de Ziya Gökalp üstlenmiştir. Osmanlı siyasetinin yerini alacak yeni siyaset geliştirme zorunluluğu ile yeni bir dünya görüşü oluşturma gereği birlikte gündeme gelmiştir. Bu siyaset ve dünya görüşü bir yandan Batı ile uyuşmamızı sağlamak yanında aynı zamanda kimliğimizin de belirlemesi özelliği taşıması gereğini yerine getirmek zorundadır.

İttihat ve Terakki Osmanlı siyasi tarihinde bir geleneğe son vermiştir. Çizgi-dışı olarak siyasete el koymuştur. Bu bir yerde "Osmanlılık" siyasetinin

sonudur. Artık geçerli olan “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” olarak ifade edilen (Osmanlılık, Türkçülük, İslamcılık değil) formüldür. Osmanlılık siyasetine sırt çevrilmiştir ama Osmanlı imparatorluğundan vazgeçilmiş değildir. Ancak belli sıkıntılar vardır. İttihat ve Terakki’nin iktidara geldiği yıllarda dünyada büyük değişiklikler söz konusudur. En başta Çarlık Rusyası ile İngiltere arasında Reval’de dünya siyaseti ve Asya’nın paylaşılmasında anlaşmışlardır. İngilizlerin ve Rusya’nın kazanması sonucunda İstanbul Rusya’ya verilecektir. Osmanlı’nın bu gelişmelerin dışında kalması mümkün değildir. Reval anlaşması Türk tarihi ve siyasetini etkileyen en önemli olaylardan biridir. Osmanlı’nın tasfiyesinin gündeme gelmesiyle İttihat ve Terakki zorunlu olarak Almanya ile ittifaka zorlanmıştır. Rusya veya İngiltere ile anlaşmak mümkün olmadığında Türkçülük ve İslamcılık siyaseti Almanya ile ilişkili olarak Rusya ve İngiltere’ye karşı imparatorluk imkanlarından yararlanmaya dönüşmüştür. Dünya egemenliği için yapılan çatışmada iki cephe vardır ve İttihat ve Terakki’nin Almanya yanlısı olmasının ötesinde yeni bir çıkış yoktur. Osmanlı Bağdat yolu aracılığıyla ve Orta Asya yoluyla İngiltere’nin Hindistan egemenliğine tehdit oluşturmaktadır. Ziya Gökalp Almanya ile ittifak ilişkisi içinde Türkçülük ve İslamcılık siyasetlerinin savunuculuğunu formüle etmiştir. Türkçülük ve İslamcılık iki ayrı siyaset olarak iki ayrı devlete yöneltilmiştir. Ancak iki siyaset arasındaki ilişkiyi kuran da Ziya Gökalp’tir. Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” siyaseti bir programdır. Ziya Gökalp öncelikle Pan-Türkist siyasetin örgütlenmesi için çalışmıştır. Savaş başladıktan sonrada Rusya’da 1917 İhtilali ile yeni koşullar ortaya çıkmıştır. Osmanlı’yı sürdürmek mümkün olmamıştır ama yeni koşullarda İngiltere ile yeniden anlaşmak ve Türkiye ile sınırlı bir Türkçülüğü savunmak mümkün olmuştur. Yeni dönemde “ümme/İslamcılık” temelinde siyaseti aşılmış olarak görmüş, milli devletin gündemde olduğunu ve Turancılığı da savunmanın mümkün olmadığını belirtmiştir. Savaştığımız iki devletle, İngiltere ve Rusya ile (Pan-Türkçülük ve Pan-İslamiyet’ten vazgeçerek) “milli devlet” temelinde barış yapılmıştır. Türkçülükten vazgeçmemek bir anlamda Osmanlı sonrasındaki dünyada yerimiz ve rolümüzle ilgilidir. Ziya Gökalp her iki dönemde dünyadaki koşullar içinde Osmanlı ve sonrasında Yeni Türkiye’nin kuruluşunda yerimizi ve rolümüzü tanımlanmasında etkili olmuştur. Bu görüşün günümüzde de geliştirildiğini veya aşıldığını söylemek mümkün değildir. Ziya Gökalp’in resmi siyasetin ve dünya görüşünün temsilcisi olması ve bu görüşün devlet düzeyinde üniversitede kurumsallaşması bir yerde olayların zorlamasıyla ortaya çıkmıştır. Bu nedenle farklı arayışların ve görüşlerin, önerilerin varlığı tartışma konusu olmuştur.

Kesin bir siyasi seçim söz konusu olduğundan yeni arayışlar yerine koşullara uygun düşen yeni siyasetin ve dünya görüşünün oluşturulması, aktarılması ve savunulması gerekmiştir.

I. Dünya Savaşının dünya ve Türk toplum tarihi açısından önemli sonuçları olmuştur. Türkiye en başta bu çatışmanın kenarında, köşesinde değil doğrudan içindedir. Dışında kalması mümkün olmamıştır. Yeni gelişmeler üzerinde etkili olmaya çalışmaktadır. Ziya Gökalp'in görüşleri, "Türkçülük, İslamcılık ve Musasırlaşma" ve "Türkçülüğün Esasları" çalışmaları dünya siyaseti içinde Türkiye'nin sorunlarına cevap verme çabası içinde (siyasi bir program olarak;) biçimlenmiştir. Osmanlı ve yeni Türkiye dünya egemenliğini ele geçirme çatışması ve çabası içinde yer almış devletin ve toplumun kimliği bunun içinde tanımlanmıştır. Milliyetçilikten değil Türkçülüğün söz edilmesi bu nedenledir. Osmanlı döneminde ve sonrasında ortaya çıkan koşullara bağlı olarak Türkçülük görüşü kendi içinde değişmiştir. Ziya Gökalp'in görüşleri iki dönemde de resmi görüşün tanımlanmasında, formüle edilmesinde öne çıkmış, değişiklik göstermiştir. Ziya Gökalp'in karşıtı olarak görülen Prens Sabahattin'in temsil ettiği "ilmi içtima" akımı kendi görüşlerini önce Osmanlı yönetimine sonra İttihat ve Terakkiye muhalif bir siyasi akım ve siyasi program olarak sunmaktan ("Türkiye nasıl Kurtulur?") öteye gitmemiştir. Görüşlerini dernek, cemaat, gazete, dergi gibi çeşitli yayınlarla kurumsallaştırmaya çalışmaktadır. Ziya Gökalp İttihat ve Terakki'nin devlete el koyması sonrası, devlet sorumluluğu yüklenince farklı bir yol izleyecektir. Cumhuriyet döneminde ortaya çıkan Osmanlı sonrası yeni seçimi ortaya koymak için bir adım daha atacaktır. Ziya Gökalp'in "Türkçülüğün Esasları" kitabı Osmanlı sonrası yeni yapılan seçim tarafından belirlenen devlet/siyasi parti programı gibidir. Bu kitap Osmanlı imparatorluk dönemi sorun ve imkanlarını belirten "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" kitabındaki siyasi program ve görüşlerinin geliştirilmesi ve devamı biçiminde değildir. İmparatorluğu koruyacağız diye yola çıkıp imparatorluğun elden çıkarılması sonucuyla karşılaşılınca bu sefer bu yönde değişikliklerin formüle edilmesi gerekmiştir. Osmanlının tasfiyesi ve Yeni Türkiye'nin kuruluşu yanında, Ziya Gökalp'in görüşlerinin değişmesi, farklılaşması sosyoloji anlayışının doğal bir devamı olarak görülmemelidir.

Türkiye'de sosyoloji 1914'de (bir tarihe göre de 1912'de) devlet düzeyinde bir arayış ve muhalefet unsuru olmaktan çıkarak akademik bir disiplin ve dünya görüşü olarak kurumsallaşmıştır. İstanbul Üniversitesi'nde 1914'de sosyolojinin bir bilim olarak kabul edilmesi ve 1917'de Sosyoloji Dergisi yayınının yayınlanması ile yeni siyaset ve kimlik arayışı bir yönüyle sona

ermiştir. İttihatçılar iktidara el koymalarına karşın Osmanlı düzeni dışına çıkacak, onun yerini alacak yeni siyaseti uygulamada aynı sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bunu İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümünde Ziya Gökalp'in yayınladığı, yönettiği Sosyoloji Dergisinde ele alınan konularda görmek mümkündür. Artık devlet ve dünya görüşü düzeyinde arayış, muhalefet, tartışma değil sosyolojinin bilim olarak aktarılması/kurumsallaşması ve doğrudan Osmanlı'nın sorun olarak gördüğü alanlarda yapılan çalışmalar öne çıkmıştır. Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakkiyle ilişkisi kendi görüşlerinin biçim ve yön kazanmasında etkili olmuştur. İttihat ve Terakki son döneminde Alman yanlısı bir siyaset yürütmüştür. Ancak bunun Ziya Gökalp'in görüşleri için bir çıkış noktası olduğunu söylemek kolay değildir. Ziya Gökalp'in siyasi kimliği yanında bir de Üniversitede görev almasıyla sosyoloji bölümünün kurucusu olarak yeni bir rol üstlenmiştir. Ziya Gökalp üniversitede sosyoloji ve bilim ile ilişkili kurucu, öğretici, yetiştirici yeni bir rol daha üstlenmiştir. İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyesi ve ideoloğu olan Ziya Gökalp İstanbul sosyolojinin kuruculuğuyla birlikte Darülfünunun yeniden yapılanmasında etkili olmuştur. Sosyoloji yanında edebiyat, tarih, ilahiyat, siyaset, hukuk, coğrafya gibi bölümlerinin yanında, fakülte dışında çeşitli disiplinlerin (müzik gibi) yeniden yapılanması, kurumsallaşması, çalışma alanlarının belirlenmesinde kuramsal/dünya görüşü düzeyinde bir bütünlük amaçlanmıştır. Bu yönde II. Meşrutiyet sonrası çeşitli dergilerde yapılan çalışma ve tartışmalarla belli bir birikim de vardır. Balkan savaşları sonrasında Selanik'ten İstanbul'a gelen Ziya Gökalp'in kendisine önerilen sosyoloji hocalığını kabul etmesinin nedeni Darülfünun'da yeni görüşlere uygun bir "muhit yaratmak" içindir. Ancak üniversitenin/bilimin kendi kuralları olduğunun bilincindedir, dışardan siyasi müdahaleye, üniversitenin ordu, siyasi parti, hükümet gibi yönetilmesine karşı çıkmıştır. İttihat ve Terakki'nin kendisini görevlendirmesini kabul etmesinin tek şartı budur. *"Ben böyle bir muhit oluşturmaya çalışacağım, ama sanmayın ki üniversite hocalarının hepsi böyle olacak, bir kısmı maaş almak, bir kısmı üniversite profesörlüğü unvanını taşımak için ders okutacak. Zararı yok iki üç hocada bu kabiliyet gelişse yeter. Bu türlü hocalar rağbet göreceği için diğerleri itibardan düşecektir, elverir ki hükümet üniversite işlerine karışmamayı prensip olarak kabul etsin."*⁵ İttihat ve Terakki'nin dönemin sorunlarına yaklaşım biçiminin bilim düzeyinde sistemleştirilmesi

⁵ Akt. Ufuk Özcan, Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984, s. 102.

ve kurumsallaştırılması çabasına karşılık bilim adamlarının ve üniversitenin doğrudan siyasetin dışında tutulmak istenmiştir. Bu durum siyasette yeni ortaya çıkabilecek gelişmeler karşısında yeni açıklamaların ortaya çıkmasına izin vermek içindir. Ziya Gökalp Darülfünun'da görüşleriyle etkili olmuştur. Ancak İngilizler tarafından tutuklanması sonrasında sosyoloji ve diğer sosyal bilim disiplinleri arasında ortak bir literatür ve çalışma söz konusu olmamıştır.⁶ Bölümler ve hocalar birbirinden ayrı olarak çalışmalarını sürdürmüş, birbirlerinden kopmuşlardır.⁷

Ziya Gökalp'in siyasi olarak önemli yerlerde büyük sorumluluklar yüklenmiştir. Bu dönem içinde dünya ölçüsünde büyük değişiklikler söz konusudur. Ziya Gökalp bu değişikliklere sadece tanıklık etmemiştir. Ele aldığı olaylar, konular, açıklamalar dönemin sorunlarıyla ilişkilidir. Dünyada ve Türkiye'de ortaya çıkan değişiklikleri yakından izlemiş ve yönlendirme çabası içinde olmuştur. Gücü yettiğinde, kenara çekilmeyi düşünmeden, sorumluluk üstlenerek sorunların çözümü için çalışmıştır. Başarısı, getirdiği açıklamalar tartışma konusudur. Bu durum Ziya Gökalp'in sosyoloji çalışmalarında dönemin değişmelerini, izlerini, çözüm bulma çabasının değerini düşürmez. Günümüzde de hala çalışmaları üzerinde durulması bu nedenledir. Türkiye 200 yıldan bu yana bir değişim içindedir. Bu yönde çabası son bulmuş, tamamlanmış da değildir. Geçmişte tutulan yollar, yapılan seçimler yeni bir girişim içindeyken mutlaka göz önünde tutulması gerekir. Ziya Gökalp imparatorluğu korumada sorumluluk alan bir partinin sözcüsü olarak ortak bir siyaset ve görüş oluşturma çabasıdadır. Türkçülük, İslamcılık, Batıcılığa gibi üçlü ve kültür ve uygarlık, devlet ve toplum gibi ikili ayrımlar aracılığı ile bu bütünlüğü sağlamaya çalışmıştır. İmparatorluğu korumak mümkün olmadığında ve yeni bir siyasi seçim yapıldığında da bu sefer im-

⁶ Ziya Gökalp 1919'da tutuklanıp Malta'ya sürüldüğünde kürsü ve enstitü (Cumhuriyet döneminde dışişleri bakanı olan) öğrencisi Necmeddin Sadak'a geçmiştir.

⁷ Bu sonrası içinde geçerlidir. Bu sorun ayrıca ele alınacak kadar önemlidir. İlerde bu konuyu yeniden ele almayı düşünüyoruz. Ama bunun nedenlerinden birinin İstanbul sosyoloji bölümünün ana çizgisini oluşturan Ziya Gökalp, Hilmi Ziya Ülken, Baykan Sezer gibi hocaların bölümden koparılmaları ve İstanbul sosyolojinin kendisine bağlı bir ekol, gelenek oluşturmaması olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye'de toplum bilimlerinin gelişmesi ile Türkiye'de sosyolojinin gelişimi birlikte ele alındığında bu konuda belli sonuçlar çıkarmak mümkündür. Bu konuda Sosyoloji Yıllığı'nın *Türkiye'de Toplum Bilimlerinin Gelişmesi I-II*, (Ed. E. Eğribel, U. Özcan) Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 2009, *Türk Sosyologları ve Eserleri I-II*, (Ed. E. Eğribel, U. Özcan) Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 2010, *Bilim Sosyolojisi*, (Ed. E. Eğribel, U. Özcan), Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 2011 kitaplarında ilk değerlendirmeleri yapmışık.

paratorluk ve İslamcılıktan vazgeçerek yeni bir görüşün savunulmasında tereddüt etmemiştir. Günümüzde Osmanlı İmparatorluğu artık yoktur. Ancak Günümüz siyasetinin çerçevesini oluşturan Yeni Türkiye devleti aynı savaşın bir sonucu olarak kurulmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini almıştır. Osmanlı'dan vazgeçsek de yeni devlet ve Osmanlı mirasının tek sahibidir. Türkçülük Osmanlı döneminde başlatılan bir akımdır ve Osmanlı sonrasında sonuçlanmıştır. Resmi siyaset ve dünya görüşü olması bu anlamdadır. Türkçülük yeni bir dönemin başlangıcıdır ama aynı zamanda tarihimizde bir sürekliliği belirtmektedir. Ziya Gökalp sosyolojisi bu gelişmeyi ve sürekliliği temsil ettiği için günümüzde de önemini korumaktadır. Ziya Gökalp'in görüşlerini dünya içindeki yerimiz ve rolümüzle ilgilidir ve bu nedenle resmi görüş olarak mutlaklaştırmak, dondurmak mümkün olmamıştır. Ziya Gökalp'in öneminden söz etmek günümüz dünya gelişmeleri içinde yeni bir yer ve rol aramamıza engel değildir. Osmanlı İmparatorluğunun çöküşünün bütün dünya açısından belli sonuçları bulunmaktadır. Osmanlı'nın çöküşünün Doğu Sorununun kesin çözümü olarak görülemeyeceği günümüz gelişmeleri içinde açıkça görülmektedir. Osmanlı sonrasında eski Osmanlı coğrafyasında; Irak'ta, Suriye'de resmi Batı işgali bugünde başka biçimlerde sürmektedir. İmparatorluktan vazgeçildiğinde Ziya Gökalp geçmişte savunduğu, önemli görevlerde bulunduğu Osmanlı imparatorluğuna eleştiriler yöneltmiştir. İki farklı dönemde iki birbirine karşıt görüşün sözcülüğünü yapmıştır. Her iki dönemde de aktiftir.

Ziya Gökalp I. Dünya Savaşında Osmanlıdan yeni Türkiye devletine geçişte ortaya çıkan geçiş döneminde sürekliliği sağlamaya, korumaya çabalamıştır. Türkçülük bu anlamda resmi görüş olarak benimsenmiş ve üniversite düzeyinde kurumsallaşmıştır. Ziya Gökalp'in her iki dönemde de aktif, her iki dönemde de saygın bir kişiliktir. Yeni bir siyasetin ve dolayısıyla yeni bir dünya görüşünün öncüsü ve sürekliliğini temsilcisidir. Günümüzde de hem Osmanlı karşıtları hem de Osmanlı savunucularının birlikte saygı duyduğu ender kişilerden biridir. Bunu önemsemek gerekir. Ziya Gökalp hem sosyolog, hem de bir ideologdur. İttihat ve Terakki döneminde İki farklı siyasetin, İslamcılık ve Türkçülük görüşlerinin oluşturulmasına katkısı olduğu gibi, yeni Türkiye devletinin kuruluşu sonrasında da resmi siyasetin ve dünya görüşünün oluşmasına katkıda bulunmuştur. Önerdiği siyasetlerin hiçbiri etkisiz değildir. Savaşın ve savaş sonrasında gelişimini, sonuçlarını etkilemiştir. Sosyolojinin bir bilim olarak Osmanlı döneminde üniversite düzeyinde kabul görmesi, resmi düzeyde kurumsallaşması ile siyaset arasında doğrudan bir ilişki vardır. Yeni siyaset önerilerinin toplum tarafından benimsenmesi

istenmesine karşılık yönetim ile toplum arasında bir uzaklık, farklılık devam etmiştir. Bu nedenle yeni siyaset ve dünya görüşü sosyoloji bilimi çerçevesinde sunulmuştur. Yeni siyaseti sosyoloji dışında çeşitli biçimlerle topluma benimsetmek, dünya görüşü haline getirmek, yaygınlaştırmak mümkündür. Sosyolojinin seçimi toplum ile devlet arasındaki ayrımı devam ettirmek içindir.⁸ Böylece tartışmaların, siyasi muhalefetin üniversite çerçevesinde sınırlanması, dışlanması, farklılaşması mümkün olmuştur. Sosyolojiye yüklenen görevler bunun ile ilişkili olmuştur. Bu nedenle Türk sosyolojisinin serüveniyle sosyolojinin devlet düzeyinde kurumsallaşması birbiriyle özdeşleştirilecektir. Ziya Gökalp sosyolojisi (İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümünün ötesinde) II. Dünya Savaşına kadar devlet tarafından da benimsenen geçerli tek sosyoloji anlayışı olarak kurumsallaşmıştır. Artık öne çıkan “kültür ve uygarlık” ayrımı değil “halka doğru” kuramıdır. Devletin yaptığı siyasi seçim ile sosyoloji anlayışı birbiriyle ilişkili olarak ortaya çıktığı için sosyologlar “devlet memuru” olarak devletin yaptığı bu seçimi doğrulama çabası içinde olmuşlardır. Türkiye’de sosyolojinin uzun dönem “yurttaşlık bilgisi” olarak görülmesi ile üniversite dışına çıkmayan toplum ve tarihten kopuk uzmanca bir bakış açısı (meslek) olarak görülmesi arasında bu açıdan bir çelişki görülmemiştir. Ziya Gökalp’e ve yönetime muhalefet eden Prens Sabahattin de bağımsız bir siyaset oluşturmada ortaya çıkan güçlük nedeniyle görüşlerinin üstünlüğünü bilimin üstünlüğü olarak tanıtmak zorunda kalmıştır. Ziya Gökalp’i görüşlerine katılsak, katılmasak da sosyoloji görüşlerini en geniş biçimde “uygulamaya” koyan/koyulan dünyada ender sosyologlardan biri, belki de tek örneği olarak görebiliriz.

Türk toplum düşüncesi ile sosyoloji arasındaki bağ (sosyolojinin diğer bilimler ve konular üzerinde ortaklığı) başlangıçtan bu yana kaçınılmaz görülmüştür. Türk sosyolojisi Batı’da sosyolojinin diğer bilimlerle, edebiyattan hukuka çeşitli alanlarda kurduğu bağın ilerisinde etkili olmuştur. Türkiye’de sosyolojinin resmi düzeyde İstanbul Üniversitesi ve sonrasında diğer sosyoloji bölümlerindeki kurumsallaşma ile başlatmanın getirdiği bir sakınca üniversite dışında ortaya çıkan bağımsız çalışmaları, uygulamada resmi düzeyde geçerlilik kazanamayan görüşleri (sosyolojinin ele aldığı ana konu ve sorunlar ile ortaklık taşımasına karşın) sosyolojinin dışında görme, dışta bırakmaya neden olmasıdır. Bu anlamda dernekler, topluluklar, dergiler,

⁸ Uzun bir dönem sosyoloji “meslek olarak” üniversite hocalarının ve eğitiminin dışına çıkmamıştır.

toplantılar, kişisel çaba ve açıklamalar, siyasi örgütlemeler gibi kurumsal düzeyde çeşitli girişimler resmi düzeyde sosyolojinin kurumsallaşmanın öne çıkarılması için dışarda bırakılmaktadır. Bu yöndeki girişimleri de üniversite içine alarak (dergi, yayın, konferans vb.) konu ve sorunlar biçimlendirilmeye, bir kalıba sokulmaya çalışılmaktadır.⁹ Türkiye’de sosyolojinin üniversite düzeyinde kurumsallaşmasını, aldığı biçimleri mutlak hale getirmeden tartışma gereği bulunmaktadır. Yeni girişimlerden önce mutlaka geçmişteki yanlışlardan arınmak gerekir. Aksi takdirde darlık, müdahaleler, memur anlayışı Türk sosyolojisinin üniversitede kurumsallaşmasını doğal tarihine dönüştürmektedir. Aynı yanlışlardan kaçınmak için geçmişle ve bugünle hesaplaşmak kaçınılmaz bir görevdir. Türk sosyoloji tarihi çalışmaları da bu eleştirinin veya özeleştirisinin kendisinden başka bir şey değildir.

Türkiye’de sosyoloji devlet siyasetine destek sağlamanın, devlete dayalı toplumsal bir güç ve dayanak oluşturma aracı olarak üniversite düzeyinde kurumsallaşmıştır. Bu destek önce devlet siyasetine dayalı olarak ortaya çıkan yeni kimliğin savunusu biçimindedir. Türk toplum ve tarihinden yararlanma çabası da bu nedenledir. Giderek dünya görüşünden, toplumlar arası ilişkilerden bağımsız, uzmanca dar bir sosyoloji anlayışının gelişmesi bu siyasetin tartışılmaması ve yeni arayışların dışlanması içindir. Bu durumda devlet dışı güçlerin kendisine bağlı yerel, dar çıkarılara dayalı sosyoloji anlayışları oluşturma veya devlet/toplum dışı, yabancı güçlerin toplum içinde kendi dünya görüşlerini yaygınlaştırması ve devleti etkilemeleri mümkün olmaktadır. Türk sosyolojisi siyasetle içiçe bir girişim içinde bir gelişme göstermiştir. Sosyolojimiz son dönem Türk tarihinin en önemli olaylarını, değişimlerini yakından izlemiştir. Türkiye’de sosyolojinin siyaset dışında olduğu bir dönem yoktur. En azında verili siyasete bağlanarak, çeşitli alanlarda uzmanlığına dayalı varlık göstermiştir. Bu sosyolojimize etkinlik kazandırdığı gibi devletin/siyasetin yanlışlarına, başarısızlık ve sorunlarına da ortak olmasına neden olmuştur. Sosyoloji açıklamaların, sosyologlarımızın giderek toplum düzeyinde gözden düşmesi, ağırlığı, etkinliği olmayan bir uzmanlık haline gelmesi bu nedenledir. Öncelikle sosyolojimizin başarısı, başarısızlığı kendi başarısı veya eksikliğinin ürünü olmaktan çıkarak devletle kurduğu ilişkilerin kazanmış olduğu biçime dönüşmüştür. Sosyoloji, sosyologlar devlete öğüt vermek için çaba içindedir, ama gerçekte devletin siyasi seçimi ve

⁹ Sanat-edebiyat görece bağımsız olduğu için resmi görüşe muhalefet ve örgütlenme kültür ve yaşam tarzı düzeyinde sanat-edebiyat aracılığı ile ifade edilecektir.

uygulamaları sosyolojinin varlığına gerek duymadan yürütülmüştür. Sosyoloji giderek yeni bir öneri, arayış çabası yerine verili siyasete eklenme çabasının dışına çıkamaz hale gelmiştir. Sosyolojinin siyasetle ilişkisini açıklamaktan kaçınması, gizli kapaklı bir işe dönüşmesi daha büyük bir sorundur.

Günümüzde sosyolojinin üniversite düzeyinde işleyiş ve açıklamalarına devletin gücüne dayanarak, kendiliğinden bir üstünlük verilmektedir. Bölümden emekli olan sosyologların emeklilik sonrası çalışmalarının önemsenmemesi veya çalışmalarını devam ettirememesi de bunun ürünüdür. Bunun getirdiği bir başka eğilim de sosyoloji tarihinin devlet düzeyinde üniversitede kurumsallaşmasının tarihi gibi ele alınmasıdır. Türkiye’de sosyolojinin kurumsallaşmasını İş Bankası kurumsal tarihi/kimliği veya Osmanlı Bankası kurum tarihi gibi ele almak mümkün değildir. Bu yöndeki kurum tarihleri/kimlikleri giderek anlamsızlaştığı ve karikatüre dönüştüğü için artık köşe başında döner satan büfeler bile tabelalarına “since 1965” gibi klişeler koymaktadır. Toplumların yapılarını veya sosyolojiyi sadece kurumları, kurumsallaşması ile tanımlamak bizi sınırlamaktadır. Bu anlayışın en ucuna götürülmesi kurumlar sosyolojisiyledir. Bu açıdan bakıldığında (ironi yaparak söyleyelim) Türkiye’nin en köklü kurumu 1777 yılında kurulmuş ve faaliyetini halen sürdüren Ali Muhiddin Hacı Bekir lokumcusudur. Türkiye’de sosyolojiyi ve İstanbul Sosyolojiyi “en büyük ve en eski dükkan bizindir” anlayışıyla ele almak doğru değildir.